

De zin van het leven en de betekenis van Spinoza's filosofie

*Zomercursus 2024 van de Vereniging het Spinozahuis
Ernst Sillem Hoeve Den Dolder - 22-25 juli 2024*

De traditionele zomerweek van de Vereniging het Spinozahuis werd dit jaar (voor het eerst) gehouden de Ernst Sillemhoeve in Den Dolder, van 22 t/m 25 juli.

Het onderwerp, *de zin van het leven*, leeft volop. En Spinoza heeft daar veel over bij te dragen. Er waren dan ook veel deelnemers: ca 50.

De sprekers, Henri Krop, Margot Brouwer, Jan Boom, Yoram Stein, Paul Juffermans, Clare Carlisle, Mirjam Broes en Ronald van Raak, behandelden het onderwerp vanuit verschillende kanten en vaak op een bijzonder persoonlijke manier.

Henri Krop leidt de zomercursus in begint met het definiëren van "zingeving" en "wereldbeschouwing". Hij legt uit dat zingeving persoonlijk is en dat een wereldbeschouwing een subjectieve interpretatie van de wereld is. Vervolgens bespreekt hij hoe filosofie historisch gezien is gebruikt om beide te begrijpen, van de klassieke oudheid tot de moderne tijd.

Vervolgens analyseert hij de spinozistische wereldbeschouwingen van de drie denkers:

Diderik Bierens de Haan zag Spinoza's filosofie als een open systeem dat nadruk legt op persoonlijke ontwikkeling en de eenheid van God en natuur.

Johan Carp verbond Spinoza's ideeën met zijn politieke standpunten, wat controversieel is vanwege zijn latere betrokkenheid bij de NSB.

Gilles Deleuze benadrukte de dynamische en veranderlijke aard van de wereld, geïnspireerd door Spinoza's concept van "conatus" (het streven naar zelfbehoud).

Henri concludeert dat spinozisme op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd en dat het belangrijk is om de historische context van elke interpretatie te begrijpen.

Na Henri's lezing ontstaat een discussie met de zaal over de vraag hoe Carp's spinozisme verenigbaar was met zijn steun voor het nationaalsocialisme. Henri beargumenteert dat Carp's opvattingen beïnvloed werden door de politieke context van de jaren dertig en dat hij geloofde dat een spinozistische staat gebaseerd moest zijn op eenheid en harmonie. Anderen betwijfelen echter of dit Carp's daden kan rechtvaardigen.

Margot Brouwer schetst diens persoonlijke zoektocht naar zingeving, die tocht leidde van een jeugd vol geloofsvragen via de kosmologie naar de filosofie van Spinoza. Margot stelt de nietigheid van de mens in het onmetelijke heelal en het multiversum tegenover de troost die Spinoza biedt.

Spinoza's God is niet de traditionele God, maar de substantie van alles, inclusief de mens. Alles is een onderdeel van God en onderworpen aan dezelfde natuurwetten, wat een gevoel van orde en verbondenheid geeft. Alles is een kwestie van oorzaak en gevolg. Modi, waaronder mensen, brengen elkaar voort en beïnvloeden elkaar. Daarom is iedereen een onmisbare schakel in het grote geheel. Je vervult een noodzakelijke rol, je hebt een functie, je bent waardevol en onmisbaar.

Margot legt uit hoe Spinoza's filosofie haar hielp omgaan met de eindigheid van het leven. Omdat alles zijn oorsprong vindt God en er geen onderscheid is tussen lichaam en geest, is er geen sprake van een ziel die na de dood voortleeft. In plaats daarvan is er een eeuwige eenheid met God, een "hiernamaals" in het huidige moment.

Einsteins beschouwde in zijn relativiteitstheorie de tijd als een illusie. Dit versterkt Margots geloof in Spinoza's idee van een eeuwig "nu" en verlicht de angst voor de dood. Margot besluit met een

oproep tot het uitbreiden van onze compassie naar alle levende wezens, geïnspireerd door zowel Spinoza als Einstein.

Jan Boom leidt een werkgroep van de Vereniging het Spinozahuis die de actualiteit van Spinoza's fysische wereldbeeld onderzoekt in relatie tot moderne fysica. Jan presenteert vijf benaderingen binnen de fysica:

1. Kosmische benadering: Gebaseerd op relativiteitstheorieën.
2. Elementaire deeltjes: Het standaardmodel van subatomaire deeltjes.
3. Thermodynamica: Energiebehoud en entropie.
4. Informatietheorie: Thermodynamische processen als informatieverwerking.
5. Filosofische geschiedenis: Evolutie van wereldbeelden door de tijd heen.

De werkgroep probeert Spinoza's concepten te vergelijken met moderne fysica. Ze zien parallellen tussen Spinoza's attributen (uitgebreidheid en denken) en moderne concepten van Massa/Energie en Informatie als twee aspecten van dezelfde realiteit.

Het onderzoek is nog gaande. De groep verkent ook hoe concepten als *natura naturans* en *natura naturata* kunnen worden begrepen in termen van zelforganisatie.

Yoram Stein moedigt de deelnemers aan om na te denken over wat hen ertoe brengt de vraag naar de zin of het doel van het leven te stellen. Enkele genoemde redenen omvatten: de angst voor een betekenisloos leven, het verlies van religieus geloof, en de beperkingen van de moderne wetenschap die geen doelen biedt, alleen oorzaken en gevolgen.

Spinoza's concept van *conatus* speelt een centrale rol in zijn filosofie. Het beschrijft het streven van elk ding om in zijn bestaan te volharden, wat een brug vormt tussen de beschrijving van de wereld en een ethiek die ons vertelt hoe we gelukkig kunnen worden. Spinoza ziet de rede als een middel om ons bestaan succesvol te handhaven, hoewel veel mensen falen omdat ze door hun passies worden geleid.

De *conatus* is een sleutel die de deuren naar zeven gebieden opent: metafysica, fysica, biologie, antropologie, psychologie, ethiek, en politiek. Het streven naar voortbestaan is volgens Spinoza een positieve kracht van God die in alle dingen aanwezig is. Dit begrip is echter door een aantal specialisten bekritiseerd vanwege mogelijke inconsistenties en de vraag hoe het zich verhoudt tot moderne concepten zoals de evolutietheorie en entropie.

In de discussie werd ook de rol van vrijheid en de mystieke dimensie van de *conatus* behandeld: de *conatus* is niet aan tijdsduur gekoppeld. Spinoza suggereert dat er iets eeuwig blijft bestaan van de menselijke geest, zelfs na de dood, wat vragen oproept over onsterfelijkheid en eeuwigheid. Maar alleen het begrip/de idee/de essentie blijft bestaan. Dat heeft met eeuwigheid te maken en niet met onsterfelijkheid.

Henri Atlan, een specialist in cybernetica en informatietheorie, ziet Spinoza als een belangrijke inspiratiebron, mede dankzij Gilles Deleuze. In de in de cursus getoonde film van een interview met Atlan benadrukt hij zelforganisatie als een fundamenteel principe in de biologie, waar systemen zonder externe sturing complexe structuren vormen. Dit principe verklaart de overgang van niet-levende naar levende systemen en het ontstaan van bewustzijn. Hij bespreekt ook emergentie, waarbij nieuwe eigenschappen ontstaan uit de interacties binnen een systeem.

Informatie speelt een cruciale rol in deze processen, waarbij cellen en organismen informatie verwerken om zich aan te passen aan hun omgeving. Atlan experimenteerde met mystieke ervaringen (o.a. met LSD) en vergelijkt deze met Spinoza's idee van eeuwigheid.

Hij stelt dat de wetenschap het bestaan van een vrije wil weerlegt, onderbouwd door experimenten zoals die van Libet. Atlan pleit voor een interdisciplinaire benadering die wetenschap en filosofie combineert, en bekritiseert Popper's strikte onderscheid tussen wetenschap en pseudo-wetenschap. Hij benadrukt dat filosofie kan helpen bij het begrijpen van de implicaties en ethische vragen van wetenschappelijk onderzoek.

Paul Juffermans legt, in zijn lezing over Spinoza's visie op het goede leven, uit hoe Spinoza's ethiek is opgebouwd rondom de kernbegrippen rede, passies en God.

Spinoza's "Ethica" is opgebouwd volgens de geometrische methode, waarbij God als hoogste substantie het startpunt vormt. Vanuit God leidt Spinoza alle andere aspecten van de werkelijkheid af, inclusief de mens en zijn streven naar geluk. Paul legt in de lezing de opbouw van de Ethica uit.

Centraal in Spinoza's denken staat de 'conatus', het streven van alle dingen, inclusief de mens, om te bestaan en te volharden in het bestaan. Dit streven wordt gedreven door zowel onze passies als onze rede.

Imaginatio, de verbeelding, als bron van onze passies, speelt een belangrijke rol in Spinoza's filosofie. Hoewel verbeelding misleidend kan zijn, is het ook een essentieel vermogen dat ons in staat stelt de wereld te ervaren en te begrijpen.

De sleutel tot een goed leven ligt volgens Spinoza in het ontwikkelen van onze rede. Door onze rede te trainen, kunnen we onze passies beheersen en leiden, in plaats van erdoor geleid te worden. Dit proces van zelfbeheersing en rationele reflectie leidt uiteindelijk tot de hoogste vorm van kennis: intuïtieve kennis van God.

Spinoza's ethiek is eudemonistisch, wat betekent dat het gericht is op het bereiken van geluk (eudaimonia). Dit geluk wordt bereikt door het leiden van een leven dat geleid wordt door de rede en dat culmineert in de vereniging met God.

Paul Juffermans plaatst Spinoza in de traditie van de 'donkere Verlichting', omdat hij de kracht van passies in het menselijk leven erkent. Spinoza geloofde niet in naïef vooruitgangsoptimisme, maar zag de geschiedenis als een voortdurende strijd tussen rede en passies.

De "Ethica" is volgens Paul een complex werk dat steeds opnieuw gelezen kan worden en dat een schat aan inzichten biedt in de menselijke natuur en het goede leven.

Clare Carlisle verdeelt haar lezing over Spinoza in drie delen: het religieuze landschap, Spinoza's concept van religie, en een persoonlijke benadering vanuit de "Tractatus de Intellectus Emendatione".

1. Het religieuze landschap: Spinoza leefde in een divers religieus landschap met christendom, jodendom, islam en hindoeïsme. Er was enige kennis over het hindoeïsme in Nederland, mede door het werk van missionarissen zoals Abraham Rogerius. Het is onduidelijk of Spinoza deze werken kende, maar hij was zich in elk geval bewust van verschillende religies.

2. Spinoza's concept van religie: In de 17e eeuw werd religie vaak gezien als een universele deugd, maar Spinoza scheidde religie van filosofie. In zijn "Ethica" definieert hij religie als handelingen en wensen die voortkomen uit onze kennis van God. Hij bekritiseert religie die gebaseerd is op angst voor straf en benadrukt dat de beloning van de deugd de deugd zelf is.

3. De Tractatus de Intellectus Emendatione (TIE): Spinoza beschrijft in de TIE zijn zoektocht naar het ware goed, in tegenstelling tot oppervlakkige doelen zoals rijkdom, eer en lust. Hij stelt dat deze doelen afleiden van het ware goed en leiden tot negatieve emoties. Het ware goed is dat wat bijdraagt aan een sterker bewustzijn van de geest met de natuur.

Tijdens de vragenronde benadrukt Clare Carlisle dat Spinoza geen persoonlijke God bedoelde, maar eerder een begrip voor de natuur en natuurwetten. Ze is voorzichtig met het idee van een religie gebaseerd op Spinoza, maar moedigt gesprekken over zijn ideeën aan. Het woord "God" heeft een spirituele associatie, maar bij Spinoza kan het ook verwijzen naar de grond van ons bestaan, met keuze tussen God, Natuur, of God/Natuur.

Discussiebijeenkomst. Een van de avonden is geheel gewijd aan vragen en antwoorden tussen de zaal en een panel bestaande uit Clare Carlisle, Henri Krop, Yoram Stein en Paul Juffermans.

Aan de orde kwamen onder andere:

1. Ethiek en Normativiteit: Voor het bestaan van een ethiek is normativiteit nodig. Is dat niet in strijd met Spinoza's afwijzing van teleologie? Paul Juffermans legt uit dat Spinoza's ethiek een voorlopige teleologische structuur heeft. Hoewel Spinoza teleologie op metafysisch niveau afwijst, is er op ethisch niveau sprake van normativiteit. De ethiek bevindt zich tussen de gepassioneerde mens en de wijze, bevrijde mens.
2. Eeuwigheid en geest: Er wordt besproken hoe Spinoza's concept van eeuwigheid verschilt van traditionele opvattingen, en hoe de geest zowel tijdelijk als eeuwig kan zijn.
3. Spinoza een atheïst? Er is discussie over de beschuldiging dat Spinoza een atheïst is. Clare Carlisle en Yoram Stein benadrukken dat Spinoza religie herdefinieert en dat zijn concept van God niet persoonlijk is, maar immanent en transcendent. In die zin is hij geen atheïst.
4. Relatie tussen Ethica en het Theologisch Politieke Traktaat (TTP): Spinoza's werken worden vergeleken. De TTP richt zich op een universele religie gebaseerd op verbeelding, terwijl de Ethica filosofische religie behandelt zonder persoonlijke God.
5. Liefde tot God, hoe kan je dat begrijpen? Spinoza's complexe opvatting van de liefde tot God wordt besproken en hoe dit verschilt van traditionele religieuze concepten.

Mirjam Broes, voormalig huisarts en filosoof gespecialiseerd in Spinoza en Kierkegaard, reflecteert op haar ervaringen in de zorg en de lessen die ze uit Spinoza's filosofie heeft gehaald. Ze benadrukt het belang van luisteren naar patiënten en wijst op de tekortkomingen van een zorgsysteem dat te veel vertrouwt op regelgeving en protocollen zonder aandacht voor de menselijke kant. Mirjam ziet een crisis in ons menszijn, waarbij mensen vervreemd raken van zichzelf en elkaar, wat leidt tot eenzaamheid en depressie.

Ze bespreekt hoe Spinoza's ideeën over de menselijke natuur en vrijheid relevant zijn in deze context. Spinoza gelooft dat geluk voortkomt uit het volgen van je eigen aard, en dat emoties alleen overwonnen kunnen worden door sterkere, emoties. Dat proces is volgens Spinoza rationeel bestuurbaar ook al is het niet gemakkelijk en slechts ten dele haalbaar. Mirjam pleit voor meer aandacht voor de emotionele en spirituele behoeften van mensen, vooral in de context van palliatieve zorg en beslissingen rond het levenseinde.

Ze uit kritiek op de huidige benadering van euthanasie en voltooid leven, die volgens haar vaak oppervlakkig is en de diepere existentiële vragen van mensen over het hoofd ziet. Mirjam roept op tot een zorgvuldiger en meer mensgerichte benadering, geïnspireerd door Spinoza's visie op de mens als deel van de natuur, die streeft naar zelfontplooiing en geluk.

Ronald van Raak, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit en voormalig Tweede Kamerlid, bespreekt de relevantie van Spinoza's filosofie in de context van moderne waarden en vertrouwen in de samenleving. Hij benadrukt het belang van gedeelde waarden voor vertrouwen, en bekritiseert de commercialisering van universiteiten die hun waarden niet zelf definiëren. Ronald legt uit hoe Spinoza's ideeën over vrijheid en oorzaak-gevolg relaties destijds als bedreigend werden gezien voor de gevestigde macht, omdat ze traditionele religieuze opvattingen uitdaagden. Hij verbindt Spinoza's concept van vrijheid met zelfontplooiing en sociale verantwoordelijkheid, en toont aan hoe deze

ideeën invloed hadden op socialistische denkers zoals Jacob Molenschott en Multatuli.

Hij beschrijft hoe Molenschott Spinoza's ideeën combineerde met materialisme en sociale hervormingen, en hoe Multatuli deze filosofie vertaalde naar hartstochtelijke verhalen die pleitten voor zowel materiële als geestelijke ontwikkeling. Ronald benadrukt dat vrijheid van denken en spreken, zoals bepleit door Spinoza en Erasmus, essentieel is, maar alleen kan bestaan als het ook aan anderen gegund wordt.

In een tijd van vermeende polarisatie roept Ronald van Raak op tot het aangaan van debat en overleg, geïnspireerd door Spinoza. In de 17^e eeuw waren de conflicten en discussies zeker niet minder dan in onze tijd.

Maar nu de hamvraag:

Wat kunnen we uit deze bijdragen voor conclusies trekken over zingeving bij Spinoza?

Spinoza heeft een eudemonische ethiek

Paul Juffermans typeert Spinoza's visie op zingeving als "eudemonistisch", wat betekent dat het gericht is op het bereiken van geluk (eudaimonia of beatitudo) door het ontwikkelen van een dieper inzicht in de eigen natuur en de natuur van God. Dit betekent dat zingeving voor Spinoza een proces is van persoonlijke groei en ontwikkeling, waarbij het individu zichzelf en de wereld om hem heen beter leert begrijpen.

Minder afhankelijk van droefheid door emoties

We worden bepaald door onze emoties (passies). Dat brengt ons in de war. We zijn geneigd om te streven naar rijkdom, eer en lust in plaats van naar het ware goed (Clare Carlisle die de TIE citeert). Volgens Spinoza kunnen we ons minder afhankelijk maken van die emoties die ons (nu of in de toekomst) droefheid geven. Er is weliswaar determinatie en geen vrije wil maar we kunnen door onze rede emoties sturen door emoties die tot droefheid stemmen te vervangen door emoties die blijdschap geven. Helemaal zal dat niet lukken maar we kunnen een eind komen.

Zelfkennis en ontwikkeling van het intellect

Yoram Stein: Het bevorderen van zelfkennis en de ontwikkeling van het intellect zijn cruciaal. Dit houdt in dat men zichzelf en de wereld adequaat begrijpt, wat leidt tot gelukzaligheid en zielerust.

De wetenschap

Margot Brouwer ondervindt, doordat we allen modi zijn van de natuur en doordat modi elkaar voortbrengen, dat we met alle anderen samen een noodzakelijke schakel zijn in het totaal van de natuur. We hebben een onmisbare functie in het totaal.

En over angst voor de dood: het begrip dat tijd niet absoluut is en dat ons bewustzijn in het hier en nu deel uitmaakt van de eeuwige natuur, kan helpen om angst voor de dood te verminderen en een gevoel van eeuwigheid en continuïteit te ervaren

Conatus

Henri en Yoram: Het begrip van de conatus, het inherente streven van elk wezen om in zijn bestaan te volharden, speelt een centrale rol. Door rationaliteit en het ontwikkelen van een beter begrip van de wereld en zichzelf, kunnen mensen richting en kracht aan de conatus en daarmee betekenis aan hun leven geven.

Samen, niet alleen

Yoram: Spinoza suggereert dat samenwerking en harmonie met anderen essentieel zijn voor zingeving. Mensen zouden moeten streven naar eenheid, waarbij ze samen werken aan gezamenlijke belangen, omdat dit hen machtiger maakt en helpt in hun bestaan te volharden.

Plaats voor het authentieke ik

Mirjam Broes, bespreekt het concept van zingeving in de context van de moderne mens en de zorg. Enerzijds is de moderne mens te veel gericht op zichzelf (materieel bezit, persoonlijk gemak) en te weinig op de omgeving, wat kan leiden tot een gevoel van leegte en zinloosheid.

Anderzijds stelt Spinoza dat de mens zijn eigenbelang moet zoeken en zijn eigen aard moet volgen (het authentieke zelf) om gelukkig te worden. Het zelf zoals we dat beleven is teveel op de verwachtingen van de samenleving gericht, hetgeen leidt tot "fear of missing out" en "belief that others are more popular".

Natuur

Yoram Stein: Leven in overeenstemming met de natuur. Het leven volgens de wetten van de eigen natuur en het nastreven van wat in overeenstemming is met de eigen natuur is een manier om zingeving te bereiken. Clare Carlisle: Het nastreven van een bewustzijn van de geest in harmonie met de gehele natuur.

Spinozistische wereldbeschouwing?

Hebben we iets aan een spinozistische wereldbeschouwing? Henri Krop is daar sceptisch over. Door interactie met filosofische ideeën, zoals die van Spinoza en zijn interpreten, kunnen individuen nieuwe inzichten krijgen die hen helpen hun wereldbeeld te vormen en te verrijken. Maar Henri Krop benadrukt het belang van het ontwerpen van een persoonlijk zingevingspalet. Dit houdt in dat ieder individu zelf keuzes moet maken over wat voor hen betekenis en doel geeft in het leven, zonder vast te houden aan een voorgeschreven recept.

Kan wetenschap een antwoord geven?

In het interview met Atlan vermeldt hij dat wetenschap niet altijd diepere vragen over betekenis en waarde kan beantwoorden. Dit suggereert dat hij erkent dat er aspecten van het menselijke bestaan zijn die niet alleen door wetenschappelijke methoden kunnen worden begrepen, maar dat er een rol is voor filosofische en andere benaderingen bij het zoeken naar zingeving

En religie?

Clare Carlisle: De religie van Spinoza komt neer op het begrijpen en gehoorzamen aan de natuurwetten, in plaats van een persoonlijke God.

Yoram Stein: (In een antwoord op de vraag: waarom vallen we niet terug op het wereld en Godsbeeld van de oude Grieken?). Denk je eens in hoe de oude Grieken de betekenis van het leven ervoeren. Ze hadden een tragische visie op het leven. Ze moesten aanvaarden dat het leven zinloos was. Alles was een speelbal van het noodlot. Een harde waarheid. Er waren verschillende Goden maar die hielden zich niet zozeer met de mens bezig. Ze gaven geen antwoord op vragen naar de betekenis van het leven. Spinoza geeft zo'n antwoord wel. We kunnen onze begeertes veranderen door kennis en begrip. En als dat teveel gevraagd is dan is altijd optie B: de verbeelde religie. En dat kan goed zijn als je OK bent met een beeld van God als een vergevende vader en als je daardoor geïnspireerd bent en anderen recht doet en ze liefderijk behandelt, geen probleem.

Clare Carlisle: Gerechtigheid en naastenliefde vormen immers, zoals ik met Johannes gezegd heb, het enige en volkomen zekere bewijs van het ware katholieke geloof (Spinoza's brief 76).

De maatschappij werkt ook niet altijd mee

In de context van de zorg zegt Mirjam Broes dat de patiënt vaak zoekt naar zingeving en betekenis in zijn leven, maar dat de moderne geneeskunde te veel gericht is op het verlengen van het leven en te weinig op de kwaliteit van leven. Zij pleit voor een meer holistische benadering van de zorg, waarbij de patiënt als geheel wordt behandeld en zijn zingeving en betekenis worden ondersteund.

Verslag: Jan Mendrik (jmendrik@gmail.com)

voor: www.spinozakingsoest.nl